ڊاڪٽر قاضي خادم

ادبــي لاڙا

ڪنهن قــوم جــا ادبي، ســيــاسي، ســمــاجي ۽ ثقــافــتي لاڙا (Attitudes) تاريخي حالات توڙي واقعات سان ملي بدلجندا رهندا آهن ۽ انهن جي چند چاڻ ٿيندي رهندي آهي. ان چند چاڻ جي عمل جي نتيجي ۾ غلط سلط ۽ ڪمزور وقتي لاڙا خود بخود ڇنڊجي صاف ٿيندا آهن ۽ مضبوط لاڙا قدرن (Values) جو روپ وٺي مستقل روايتن جي حيثيت حاصل ڪندا آهن. انهن قدرن کي ڪنهن سماج جي ارتقا ۾ بنيادي اهميت حاصل هوندي آهي. انهن جي مڪمل مطالعي ۽ مشاهدي کان سواءِ ڪنهن مخصوص سماج جي باري ۾ مڪمل ڄاڻ حاصل ڪرڻ ممڪن ناهي.

ادبي لاڙا ٻن قسمن جا ٿيندا آهن:

١- فطري لاڙا:

هنن لاڙن ۾ انسان جي شعوري ڪوشش جو ڪو خاص دخل ڪونه ٿيندو آهي. مثال طور هڪ شخص فطري طور مصور آهي، هن جون آڱريون ڪوئلي مان ڪنهن به ديوار تي تصوير ٺاهي سگهن ٿيون.يا ڪو شخص فطري طور موسيقار آهي يا وري شاعر آهي، جنهن جي زبان مان نڪتل لفظ اشعار جي صورت وٺي بيهن ٿا. اهي لاڙا چڱا يا برا، پر فطري آهن، انسان انهن کي بهتر ته بنائي سگهي ٿو. تبديليون به آڻي سگهي ٿو پر اهي ڪنهن ۾ پيدا نه ٿو ڪري سگهي. ڪاڏي پيتي، ڪپڙي لتي، اٿڻي ويهڻي، ڳالهه ٻولهه به ڪنهن حد تائين فطري لاڙن ۾ شامل آهن. ليڪن ڪوشش، تربيت ۽ محنت سان انهن ۾ بهتري آڻي سگهجي ٿي.

جديد دور جي سماجي اڀياس اهو ثابت ڪيو آهي تہ ڪيترا فطري لاڙا بہ انساني سماج جي پيداوار آهن. مثال طورجيئن اڳ چيو ويندو هو تہ اعليٰ نسل سان واسطو رکندڙ هميشہ اعليٰ اخلاق وارو ٿيندو ۽ ڪمذات يا گهٽ نسل سان واسطو رکندڙ جو اولاد بہ گندو ۽ بيهودو، بداخلاق ۽ بدڪردار ٿيندو. اها ڳالهہ غلط ثابت ٿي چڪي آهي. انسان کي جيڪو ماحول ۽ جهڙا موقعا ميسر هوندا، هو انهن مطابق ئي هلت چلت ڪندو. ليڪن اهي لاڙا جن کي "God gifted" يا ذات ڪوٺيو ٿو وڃي، سا هن ۾ فطري طور موجود هوندي آهي. فطري لاڙن جو واسطو تخيل (Imagination) سان هوندو آهي، جنهن کان سواءِ ڪو بہ فن پارو تخليق جو درجو حاصل ڪري نہ سگهندو آهي. اها جذبات جي اوچتي ۽ بي پناهہ اٿل آهي، جيڪا الفاظ کي معنيٰ بخشي خوشيءَ ۽ ڏک جو بروقت ۽ ڀرپور احساس پيدا ڪري ٿي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص تخيل جي قوت نہ ٿو رکي تہ اهو ڪڏهن بہ صحيح معنيٰ ۾ شاعر، اديب، فنڪار يا موسيقار نہ ٿو ٿي سگهي، بلڪ عمارت سازيءَ لاءِ بہ هڪ مخصوص تخيل جي ضرورت آهي، ڇو جو تخيل انسان جي نظر کي ڪنهن "Object" جي مختلف پهلوئن ڏانهن هڪ ئي وقت متوجهہ ڪري سگهي ٿو. ادب ۾ ڪنهن شيءِ يا حالت کي ائين پيش ڪرڻ جيئن اها آهي، (As it is) يا ائين پيش ڪرڻ جيئن اها هئڻ گهرجي (As it ought to be) کي بہ وڏي اهميت حاصل آهي. تخليقي ليکڪ چاهي نثر نويس هجي يا شاعر، ڪنهن بہ شيءِ کي صرف ائين پيش نہ ڪندو آهي جيئن اها هجي، بلڪ ائين پيش ڪندو آهي جيئن اها هئڻ گهرجي. جيئن صحافت ۾ "خبر" آهي جيڪا جيئن جو تيئن پيش ڪرڻي آهي، ليڪن "رايا" وري ٻئي طرف جي نمائندگي ڪندا نظر ايندا. ان کان سواءِ فطري لاڙن جي پيداوار جو هڪ اهم سبب اهي حالات بہ آهن جيڪي انفرادي حالات کان جدا اجتماعي ڪيفيت مان پيدا ٿيندا آهن. ان طرح هڪ فرد جا فطري لاڙا وري هڪ قوم جي فطري لاڙن کان مختلف ٿي سگهن ٿا. ڪيترين حالتن ۾ هڪ ئي ملڪ جي مختلف اديبن جي فطري لاڙن ۾ اهو فرق صاف ظاهر ٿيندو آهي.

هڪ ئي وقت اهڙا اديب ۽ شاعر به نظر ايندا، جن جي نظريات يا سوچ جو محور هنن جي پنهنجي ذات ۽ پنهنجو محدود ماحول هوندو. انهن کي "Self Centered" يا خود پرست چئي سگهجي ٿو. ليڪن ٻيا وري اهڙا هوندا جيڪي پنهنجي ملڪيت حالات، ماضي جي روايتن ۽ مستقبل جي اميدن سان بلڪ سڄي ڪائنات جي حوالي سان تخليق ڪندا نظر ايندا. هنن جي فڪر ۾ سڄي انسان ذات لاءِ پيغام سمايل هوندو.

فطري لاڙن جي انفرادي ۽ اجتماعي تصور ڪان سواءِ هڪ وقتي اثر به هوندو آهي، جيڪو انسان جي فطرت ۾ تبديلي آڻي ڇڏيندو آهي. ڪي واقعا، حالتون يا مصائب ڪنهن اديب ۾ وقتي تبديلي به آڻي سگهن ٿا، جيڪي پڻ هن جي فطرت کي تبديل ڪري هن جي تخليق ۾ ڪا اهڙي ڳالهه پيدا ڪري سگهن ٿا، جيڪا پڻ وقتي هجن. خاص طور تي نعري بازيءَ (Propaganda) وارو ادب اهڙن ئي جذبن جي پيداوار هوندو آهي. اهڙن جذبات جي وهڪري ۾ وهي ڪيترن ئي امن پسند ادبين جي قلمن باهه جا شعلا پڙڪائي ڇڏيا هوندا. پر جڏهن وقت بدليو هوندو ته انهن ئي ادبين جي قلم مختلف انداز ۾ پيغام ڏيڻ شروع ڪيا هوندا. روسي انقلاب ڪان ترت پوءِ مشهور آمريڪي ليکڪ ايڇ-جي-ويلز ماسڪو ويو ۽ اتي اهو ڏسي حيران ٿي ويو ته روس جي قائم ڪيل دارالترجمه ۾ انگريزي ڊرامه نويس وليم شيڪسپيئر جا ڊراما ترجمو ٿي رهيا آهن. هن حيران ٿي پڇيو ته، "جنهن ادب کي اوهان اميرن جو ادب ڪوٺي انقلابي ادب جي روايت وڌي ۽ هيڏو سارو انقلاب به آڻي ڇڏيو، اڄ انهن ئي ادبين جي لکڻين کي ڪيئن ڀيا ترجمو ڪريو؟" ته هن کي اهو ئي جواب مليو ته، "اها ان وقت جي ضرورت هئي جڏهن اسان کي انقلاب آڻڻو هو. اڄ انقلاب اچي ويو آهي، نظام اسان جي گهرج ۽ مرضيءَ مطابق تبديل ٿي چڪو آهي ۽ اسان کي وري امن جي ضرورت آهي: پيار، محبت ۽ خوشحاليءَ جي جذبن جي ضرورت آهي، ان ڪري اسين دنيا جو بهترين ادب پنهنجي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري روسي زبان کي دنيا جي شاهوڪار ثقافت سان روشناس ڪرائڻ چاهيون ٿا." (Russian Literature 1984)

فطري لاڙن ۾ تبديليون بہ اينديون رهنديون آهن. جن جو واسطو وقت ۽ بدلجندڙ حالتن سان هوندوآهي.

٢- شعوري لاڙا:

هن قسم جا لاڙا انسان ۾ پنهنجي تعليم، چاڻ ۽ عقيدن جي بنياد پيدا ٿيندا آهن. خاص طور تي اقتصادي، مذهبي ۽ سماجي حالات انهن جا محرڪ هوندا آهن. ادب ۾ جيئن تہ هاڻ اهو نظريو ڏنتلو ٿيندو پيو وڃي تہ ادب صرف تفريح جي خاطر وجود ۾ آيو آهي، يا تخليقڪار ڪنهن وجداني جذبي يا ڪيفيت ۾ ئي ڪو فن پارو تخليق ڪري سگهي ٿو. صرف تخيل جي زور تي پيش ڪيل ڪا ناممڪن العمل ڳالهہ ڪڏهن بہ سچ جو روپ نہ ٿي ڌاري سگهي. بقول ڊاڪٽر ممتاز حسين:

"تخـيلي تخليق ان وقت ڪوڙي هوندي آهي، جڏهن اها ناممڪن العمل ڳالهيون ٻڌائي، پر جڏهن اهي ممڪن ٿيندڙ ڳالهيون ٻڌائي تڏهن حقيقي هوندي آهي." (فنون، اپريل ٦٣-صفحو ٣٥).

حقيقت ۾ تخيل هڪ قسم جو حافظو آهي جيڪو زمان ۽ مڪان جي قيد کان آزاد هوندو آهي. هيءَ اها قوت آهي جيڪا شاعر کي وقت ۽ زماني جي قيد کان آزاد ٿي ڪري. ايڊيسن جي لفظن ۾ "اها هڪ اهڙي قوت آهي جيڪا معلومات جي ذخيري، تجربي ۽ مشاهدي جي آثار تي اڳواٽ ئي ذهن ۾ موجود هوندي آهي، جنهن کي اديب پيهر ترتيب ڏئي هڪ نئين صورت بخشيندو آهي."

(Edison- Pellican Guide to Eng. Literature) P: 201

هن نظرئي کي وڌيڪ چٽائيءَ سان پيش ڪندي ڊيوڊ هارٽلي چوي ٿو تہ "سائنسي علم تجزياتي، استدلالي، مجرد ۽ معروضي ٿيندو آهي ۽ شعري علم امتزاجي، تخيلي محسوساتي ۽ داخلي ٿيندو آهي. شاعري شين جي خارجي حقيقتن تي، جهڙي اها خارجي آهي، روشني نہ ٿي وجهي بلڪ اها شاعر جي حواس ۾ ظاهر ٿيندي آهي يا جئن هو ان کي شعر ۾ ڏسڻ چاهيندو آهي."

(David Hartey, The Years Work in Eng, Studies, Jhon Muree London 1972.)

حالانڪہ هيءَ حقيقت آهي تہ ادب جي تخليق لاءِ قدرتي ذات، فطري لاڙو ۽ ڪا مخصوص سوچ يا نظرئي جو هجڻ لازمي آهي. مشاهدو، چاڻ ۽ سائنٽيفڪ سوچ بہ ادب لاءِ ايترائي ضروري آهن جيترو تخيل. جيڪڏهن ائين نہ هجي تہ ڪڏهن بہ حقيقي ادب تخليق نہ ٿي سگهي، جو جو ان حالت ۾ اهو سماج جي ڪا بہ نمائندگي ڪري نہ سگهندو ۽ نہ ئي وري ان مان ڪو فائدو ئي رسي سگهندو. ڊرائيڊن ادب ڪي سکيا ۽ وندر (Instruction and Delight) جو ذريعو ٻڌايو آهي، پر اناطول فرانس ان ڪان بہ اڳتي وڌي ويو آهي. هن جي چوائي "رڳو ڪي ٿوريون نصيحت واريون ڪهاڻيون بہ لکين دکي حياتين کي دلچسپ بنائڻ لاءِ ڪافي آهن." (اناطول فرانس- بايوگرافي ص ٣٢٣).

لوڪ ڪهاڻين کي ئي ڪٿي ونو. جيڪي جڳن کان رائج آهن. جانور ۽ پکين جي ڪهاڻين کان وٺي انساني قصن ۽ داستانن تائين هرهنڌ ڪونہ ڪو اخلاقي درس نظر اچي ٿو. ڪونہ ڪو مذهبي، ثقافتي يا سماجي مسئلو اهڙو آهي، جيڪو هنن ۾ نمايان نظر اچي ٿو. چڱي ۽ بري جي وچ ۾ جنگ، چڱائيءَ جي جيت مقصد ماڻڻ لاءِ انساني ڪردارن جي جاکوڙ، تڪليفون، ڏک ڏاکڙا، همت نہ هارڻ، مظلوم جي داد رسي، ظالم سان جنگ؛ اهي سڀ ڳالهيون ظاهر ٿيون ڪن تہ اوائلي ادب جا خالق بہ پنهنجي اردگرد تي نظرون رکندا هئا. انساني سياءَ جي گونا گونين تي نظر هڻڻ جي ڪري خير ۽ شر ۾ فرق ڪري ٿي سگهيا. مظلوم جو ساٿ ڏيڻ ۽ ظالم کي ننڊڻ وارا هئا.

انهن ئي قصن ڪهاڻين ۾ ريتون رسمون، سوڻ ۽ ساڻ، وسوسا ۽ وهم، محبت ۽ نفرت نظر اچن ٿا. ليڪن سماج ۾ تمام جلد تبديليون ايندڙيون رهنديون آهن، تنهن ڪري اهي لاڙا جلد جلد تبديل ٿيندا رهندا آهن. ڪو دور هو جو ماڻهو الف ليلہ ۽ ان قسم جا قصا ڪهاڻيون پسند ڪندو هو. جن پرين ۽ ديون جادوگرن جي ڳالهہ ۾ن مان هن کي رومانس حاصل ٿيندو هو. اڻ ڏٺي کي حاصل ڪرڻ لاءِ غيبي قوتن جي زور تي بديءَ سان جنگ جوٽيندڙ ڪردار هن جا سورما هوندا هئا. سامونڊي غورابن ۾ خوفناڪ طوفانن ۽ آدم خور مڇين سان جهيڙا

ڪندڙ ملاحن جون عجيب و غريب ڪهاڻيون هُن جي جذبات کي پڙڪائي ڇڏينديون هيون. پر اهو وقت گذري ويو. بادشاهن ۽ اميرن جا ذڪر پراڻا ٿي ويا. جديد سائنسي دور جي شروعات سان آهي پراڻا ڪوٽ ڊهڻ شروع ٿي ويا. اهو ادب جيڪو صرف بادشاهہ يا امير ۽ جاگيردار لاءِ تخليق-ڪيو ٿي ويو، تنهن جو رخ هاڻي غريب ۽ عام ماڻهوءَ جي زندگيءَ ڏانهن مڙڻ لڳو. ان طرح اديبن شعوري طور تي ادب جي رخ کي تبديل ڪري زندگيءَ جي انهيءَ رخ جي عڪاسي شروع ڪري ڏني، جنهن جو واسطو صرف چند خاص ماڻهن سان نہ، بلڪ ڳُٽپ ۾ نہ ايندڙ عام ماڻهن سان هو، جيڪي حقيقت ۾ ڌرتيءَ جا والي ۽وارث آهن. جمهوريت جي شروعات ۽ بادشاهت جي خاتمي سان زندگيءَ جي هر علم جا تصورات تبديل ٿي ويا. هاڻي، ”حڪم الله جو ملڪ بادشاهہ جو،“ وارو تصور ختم ٿي ويو ۽ ان جي نتيجي ۾ ان دور جي ادبي نظرين ۾ بہ تبديلي اچي وئي، خاص ڪري سائنسي ڪوجنائن تہ وڏو ڦيرو آڻي ڇڏيو. بقول تنوير عباسي:

”اديب جي اندر ۾ وسندڙ ڪائنات هن جي خواهش، جذبن، حيرتن، خوفن واري ڪائنات، سائنسي تبديلي سببان گهٽو ئي بدلجي ويئي. نين حقيقتن جي بي نقاب ٿيڻ جي ڪري انساني سوچ هڪ نئين موڙ تي اچي بيٺي. اسان جا سڏو سنئون زندگيءَ سان تعلق رکندڙ مسئلا زندگيءَ جي مستقبل جي افق تان ڪر ڪڍي بيٺا. اسان جي چوڌاري سدا بدلجندڙ دنيا جي انهيءَ انقلاب اسان جي اندر ۾ وسندڙ فڪري و جذباتي دنيا ۾ انقلاب آندو. انهيءَ فڪري انقلاب جو اهم اثر جيڪو ادب تي پيو، اهو هو حقيقت پسنديءَ جو انقلاب.“ (ڪونج: ادب ۽ سائنس، نومبر ١٩٨٨ع.)

جيئن فطري لاڙن جي ڏس ۾ چئي آيا آهيون تہ انهن لاڙن تحت تخليق ڪيل ادب بقول وليم ورڊس ورٿ: ”جذبن جي اوچتي اٿل آهي، ليڪن شعوري لاڙا گهرج سوچ ۽ فڪر جو نتيجو آهن. انهن جو بنياد صرف تخيل (Imagination) نہ بلڪ ان سان گڏوگڏ مشاهدو (Observation) آهي.

بقول تنوير عباسي:

"ادب نہ رڳو ٻاهرين دنيا کان متاثر ٿئي ٿو پر ان سان گڏ ٻاهرين دنيا کي متاثر ڪرڻ جي صلاحيت بہ رکي ٿو. ادب جا مکيہ مقصد بہ آهن: اظهار ۽ تاثر. ٻنهي جو اسان جي چوڌاري وسندڙ ٻاهرين دنيا سان ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي." (ڪونج: نومبر، ڊسمبر ۸۸.)

فطري ۽ شعوري لاڙن جو امتزاج ئي آهي، جيڪو ڪنهن ادب پاري ۾ روح وجهي ٿو ۽ حقيقت جي ڪوڙاڻ تي تصور ۽ تخيل جو رنگين، سهڻو ۽ سنو ڪيپسول چاڙهي ٿو.

جديد دور ۾ ادب جو شمار سماجي علمن ۾ ٿيڻ لڳو آهي. مٿي بيان ڪيل حقيقتن جي بنياد تي ئي اڄ جي تحقيق جي پيڙهہ بہ رکيل آهي. انهن جي وسيلي ئي سماج جي اوسر جو اندازو لڳايو ٿو وڃي. پيو تہ نهيو پر علم الانسان (Anthropology) ۽ آثار قديمہ (Archaeology) جا ماهربہ پنهنجي کوجنا جو بنياد تخليقي ادب تي ئي پيا ٻڌن. تاريخدان (Historians) پڻ انهن ئي بيانن کي پنهنجي معلومات لاءِ ڪم تا آڻين.

(ادب جو تاريخ سان لڳ لاڳاپو- قاضي خادم سنڌي ادب)

ادب مان ڪنهن ملڪ جي ٻولي، ثقافت، سماج، سياست، اقتصاديات، طبعي حالتن، ٻوڪن، گلن، ٻوٽن، وڻن ٽڻن، ندين، جبلن ۽ آبهوا جي پڻ معلومات ملي ٿي، جنهن مان پڻ اهو ثابت ٿئي ٿو تہ ادب صرف تخيلي بيان ڪونهي بلڪ ڪنهن دور جي مجموعي شعوري ۽ لاشعوري سوچ، مشاهدي ۽ تجربن جو نچوڙ آهي جنهن جو بنياد ماضيءَ جي مستقل روايتن تي رکيل آهي ۽ ان طرح اهو سماجي زندگيءَ جي تسلسل کي پڻ برقرار رکندو ٿو نظر اچي. روايتن جو اهو سلسلو ايترو تہ اهم آهي جو ڪنهن دور جو ادبي ذخيرو مڪمل ضايع ٿي وڃي تہ شايد حال جو ماضيءَ سان سلسلو ئي ٽٽي وڃي. ڪن حالتن ۾ خاص ڪري موهن جي دڙي جي تهذيب جي باري ۾ جيڪو اونداهيءَ جو چار پکڙيل نظر ٿو اچي، سو بہ صرف ان ڪري جو ان دور جي ڪا بہ اهڙي لکت ڪونہ ملي آهي جيڪا ڪلمياٻيءَ سان پڙهي وئي هجي.

ٻئي طرف مصر جي تهذيب جو مثال آهي، جنهن جو تمام گهڻو ادب اڄ بہ پيپرس (Papyrus) تي لکيل يا پٿرن تي اُڪريل آهي. (اردو کي نثري داستانين، ڊاڪٽر گيانچند- ترقي ادب اردو بورڊ.)

ادب جي سڀ کان جهوني صنف شاعري، جنهن کي يوناني "Mother of all Muses" ڪوٺيندا هئا، الفاظ ۾ انساني جذبن جو اظهار جو قديم ترين ذريعو آهي. هن فن ذريعي جذبن جي اظهار جو طريقو اڄ سوڌو رائج آهي. ڏک، سک، بهادري، سونهن، سچ کان وڻي، گلا ۽ غيبت توڙي ٺوڪ زنيءَ جا جذبا هن فن جي ذريعي ئي ظاهر ٿيندا رهيا آهن.

خوشيءَ جا گيت، غم جا نوحا، بهادريءَ جا نغما، قصيدا يا هِجو، انهن جو موضوع ڪو آسماني ڪونہ هوندو آهي. انهن جو واسطو بہ ڌرتيءَ سان ئي هوندو آهي ۽ وقت حالات جي تقاضائن پٽاندر انهن جو لهجو بہ بدلجندو رهندو آهي، پر واسطو سماج سان ئي هوندو اٿن، ان کان فرار ممڪن ڪونهي. شيخ اياز جي لفظن ۾:

"جي سماج کان فرار ممڪن آهي، تہ اُهو آهي انهيءَ زمين کان فرار جنهن مان آرٽ جي پروموشن ٿئي ٿي." (ڪلهي پاتم ڪينرو- الف)

گذريل دور جي بادشاهيءَ جاگيرداري دور جي شاعريءَ تي ئي نظر وجهبي تہ ان ۾ ان دور جا مسئلا، ريتون رسمون، ساٺ سوڻ پيا نظر ايندا. هر ڪيفيت ۽ هر مهل لاءِ جدا جدا لفظ، محاورا، اصطلاح، ترڪيبون، تشبيهون ۽ پهاڪا پيا نظر ايندا. لفظن جا اهي ذخيرا بہ سماجي تبديلين جو اظهار ڪن ٿا ۽ ٻڌائين ٿا تہ انهن گيتن ۽ شعرن جو مقصد صرف دل وندرائڻ ڪونهي، بلڪ هر جذبي ۽ موقعي جي اهميت واضح ڪري ٻڌندڙن ۾ انهن جو احساس جاڳائي، سماجي شعور پيدا ڪرڻ آهي.

جنگي ترانن ۽ رزميہ شعرن ۾ وطن جي مٽيءَ جو مانُ اوچو ڪرڻ ۽ عزت ۽ غيرت لاءِ جان قربان ڪرڻ جو درس ملي ٿو تہ خوشي ۽ پيار جي گيتن مان اهو احساس جاڳي ٿو تہ انسان کي زنده رهڻ ۽

ڪامياب ٿيڻ لاءِ امن ۽ پيار جي ضرورت آهي. هڪٻئي جي ڏک سک ۾ شامل ٿي انسان پنهنجو اصل مقصد ماڻي ٿو.

شعر سان گڏ نثر به اظهار جو هڪ موثر وسيلو آهي. جڏهن ڪنهن شخص جي دردمند دل ۾ ڪو درد جاڳندو آهي، هن جون اکيون ڪو اڻ سوهائيندڙ واقعو ڏسنديون آهن يا ڪو اهڙو احوال ٻڌنديون آهن، جنهن ڪي هو ٻين جي آڏو ظاهر ڪرڻ چاهيندو آهي ته هو ان جي اظهار جو وسيلو ڳوليندو آهي. هن جون لاشعوري توڙي شعوري ڪيفيتون ٻين تي ظاهر ٿيڻ لاءِ تڙپڻ لڳنديون آهن ۽ اها تڙپ ۽ لوچ جڏهن الفاظ جو روپ ڌاريندي آهي ته نثر ۽ نظم جي ڪنهن لباس ۾ ظاهر ٿي پوندي آهي.

هر دور جو حقيقي اديب پنهنجي دور ۾ جديد هوندو آهي. اها جدت هيئت (Form) جي به ٿي سگهي ٿي ته مواد (Matter) جي به، پر جيڪڏهن اها فڪر (Thought) جي جدت ناهي ته پوءِ اها بي اثر بنجي وڃي ٿي. جديد دور جو جديد ادب انهن ٽنهي ڳالهين ۾ جدت جو طالب آهي. هو فطرت جي نون رنگن کي نوان قالب ڏيندو رهيو آهي. خاص ڪري اهڙين حالتن ۾ جڏهن ته هن دور جون تقاضائون اڳوڻي دور کان بلڪل جدا آهن. ڊاڪٽر شمس الدين عرسائيءَ جي لفظن ۾، "سائنس جو ايجادي سلسلو شروع ٿيو، پيداوار ۽ صنعت ۽ حرفت وڌي، رفتار ۾ تيزي آئي. مفاصلا گهٽيا، انساني فڪر ۾ نوان انڪشاف ٿيڻ لڳا. هاڻي ادبي ڪتاب خواص جي ميراث نه رهيا بلڪ اهي عام انسانن جي هٿن ۾ پهچڻ لڳا. انسان پاڻ کي اڪيچار نون مسئلن ۾ گهيريل ڏٺو. هاڻي تخيلات جي خول مان نڪري، ٻاهر حقيقت نگاريءَ سان پنهنجي چوگرد نهارڻ لڳو." (آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، ص- ۱۹.)

انهيءَ لحاظ کان جديد ادب سماجي انقلاب جو ادب آهي، جنهن ۾ اديب ان زندگيءَ جا خواب اڻي ٿو، جيڪا هن جي تصور ۾ انساني ڀائيچاري، امن ۽ انصاف تي ٻڌل هوندي. ادب جي وصف، جيڪا جڳن کان هلندي ٿي اچي، تنهن جو اختصار هي آهي ته هڪ ڏر ادب کي

غلط لاڙن ۽ نظرين ۽ سوچ جو علمبردار ٿي سمجهي ۽ ٻي ڏر ادب کي زندگيءَ ۽ ان جي مسئلن کي سمجهڻ، سنوارڻ، سينگارڻ ۽ سڌارڻ جو ذريعو ٿي سمجهي. ليڪن جيڪا ڳالهہ مشترڪ آهي سا اِها آهي تہ هر دور جي عالمن ۽ پارکن ان ادب جي مخالفت ڪئي آهي، ”جيڪو انسان جي خراب جذبن کي اڀاري هن ۾ نفيءَ وارين قوتن کي بيدار ڪري برائي جي جنم جو ڪارڻ بڻجي ٿو.“

ها، البت جڏهن ادب جي شعوري پهلوءَ تي غور ٿو ڪجي تہ پوءِ هن راءِ تي پهچڻو ٿو پوي تہ هر دور ۽ وقت جون پنهنجو گهرجون ۽ ضرورتون آهن. جهڙن پرين واري آڳاٽي دور، بادشاهيءَ ۽ جاگيرداري دور ۽ جديد سائنسي ۽ عوامي دور جون گهرجون يقيناً جدا جدا آهن. هاڻ ادب ڪنهن بادشاهہ جي حڪمرانيءَ جا گيت ڳائڻ جو نالو نہ رهيو آهي ۽ نہ وري ديو مالائي دور وارن جهڙن ۽ پرين جا پراسرار قصا بيان ڪرڻ وقتائتو آهي. بلڪ هاڻ جديد حالتن جي پس منظر ۾ حقيقتن ۽ واقعن جي روشنيءَ ۾ دنيا جي عوام جو ذڪر، هنن جا معاملا ۽ مسئلا هنن جا ڏک سک ۽ مسئلا بيان ڪرڻ ئي ادب آهي. صرف بيان نہ بلڪ اظهار جي وسيلي هنن جي زندگيءَ کي نئون ۽ درست رخ ڏيڻ هنن جي سوچ جو دائرو وسيع ڪرڻ ۽ هنن جي سماجي ۽ ثقافتي سڪيا جو ڪم پڻ ڪرڻو آهي. خاص ڪري اديب کي سماج جي بدلجندڙ حالتن کي آڏو رکي اهڙو ادب تخليق ڪرڻ گهرجي جيڪو بنيادي انساني قدرن جي رکوالي بہ ڪري ۽ پڙهندڙن جي اکين ۾ اهڙا خواب پري ڇڏي جن ۾ دنيا جو اهو حسين رخ پيش ڪيل هجي، جيڪو هڪ اديب پاڻ پنهنجي دل ۾ محفوظ ڪيو ويٺو هوندو آهي. تي سگهي ٿو تہ سنا خواب ڏسندي ڏسندي ڪڏهن انهن جي ساڀيان بہ ملي وڃي.

مددي ڪتاب:

-1_ A. C. Bradley. Shakespearen Tragedy, macmillan - Co London, 1988.
2_ Plato, Republic, Penguine Books Harrmnds Worth London.
3_ TheYears Work in English Studies, Jhon. Murray London.

4_ Pelican Guide to English Literature Vol 7, Pelican Series. 1961.
۵- شيخ اياز، ڪلهي پاتر ڪينرو.
٦- تنوير عباسي، ڪونج ۱۹۸۸ع.
۷- شمس الدين عرساڻي، آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر (سنڌالاجي).
۸. ڊاڪٽر گيان چند، اردو ڪي نثري داستانين، ترقي اردو، بورڊ ڪراچي.
۹- فنون - اپريل ٦۳- (اردو)، لاهور.
۱۰- سيپ، شمارو ۵۱- (اردو) ڪراچي.
۱۱- معاصر (۲) اردو، لاهور.